

Analysis of the Exegetical and Ethical Narrations of Imam Reza (A.S.) as Transmitted by ‘Abd al-‘Azim al-Hasani (rah)

Fatemeh Behtouei¹ Mojtaba Biglari² Azam Farjami³

1. M.A. Student of Theology, Razi University of Kermanshah, Kermanshah, Iran. (Corresponding Author)
Email: fa.behtouei@stu.razi.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Theology, Razi University of Kermanshah, Kermanshah, Iran.

3. Assistant Professor, Department of Theology, Razi University of Kermanshah, Kermanshah, Iran.

Article info

Abstract

Article type:

Research Article

Received:

31 August 2025

In Revised form:

19 November 2025

Accepted:

27 December 2025

Published:

28 February 2026

Ḥadrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī is counted among the esteemed companions of the Pure Imams (A.S.) who received the endorsement of Imam Ḥādī (A.S.). By the command of Imam Ḥādī (A.S.), he migrated to the city of Rayy, dedicated himself to the dissemination of the teachings of the Ahl al-Bayt (A.S.), and became a religious authority for the Shi‘a. The narrations of Ḥadrat ‘Abd al-‘Azīm are dispersed across various hadith collections, and certain works have addressed his life; however, to date, no independent study has been devoted to the narrations transmitted by him from Imam Reza(A.S.). This research has been conducted using a descriptive-analytical method and employing library resources and hadith software. The findings demonstrate that Ḥadrat ‘Abd al-‘Azīm was the first compiler of the sermons of Nahj al-Balāghah, and his book *Khutab Amīr al-Mu‘minīn (A.S.)* [The Sermons of the Commander of the Faithful (A.S.)] can be regarded as one of the significant sources of Sayyid al-Radī in the compilation of Nahj al-Balāghah. An examination of the ten identified narrations from Imam Reza(A.S.) transmitted through Ḥadrat ‘Abd al-‘Azīm indicates that these narrations predominantly contain exegetical themes (such as the meaning of «khatm» [seal], the interpretation of «nazar ilā Allāh» [looking toward God], the negation of anthropomorphism, and the correction of distorted hadiths) and ethical themes (such as the boundary between faith (īmān) and submission (islām), the relationship between gratitude to the creature and gratitude to God, and the connection between «causing harm to a saint (walī)» and «polytheism (shirk). It was also established that the primary intermediary transmitter of Ḥadrat ‘Abd al-‘Azīm in narrating from Imam Reza(A.S.) is Ibrāhīm ibn Abī Maḥmūd, and the other narrators in this network are also, for the most part, classified among the trustworthy (thiqāt). This study, while filling the gap of previous research concerning the narrations of ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (RA) from Imam Reza(A.S.), demonstrates that he was a reliable and influential link in the chain of transmission of the exegetical and ethical legacy of Imam Reza(A.S.).

Keywords: Keywords: Imam Reza(A.S.), Exegetical Narration, ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (RA), Hadith..

Reference: Behtouei, Fatemeh, Biglari, Mojtaba, & Farjami, Azam. (2026). An Analysis of the Exegetical and Ethical Narrations of Imam Reza (A.S.) in the Traditions Transmitted from Ḥadrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (RA). *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*, 3(10), 164-196.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.500198.1320>

1. Introduction

By the command of Imam Hādī (A.S.), ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (may Allah’s mercy be upon him)-a highly esteemed and trusted companion of the Infallible Imams (A.S.)-migrated to the city of Ray. Despite the suffocating atmosphere of oppression under the ‘Abbāsīd caliphate, he dedicated himself to disseminating the teachings of the Ahl al-Bayt (A.S.) and serving as a religious authority for the Shi‘a. Notwithstanding numerous studies on his personality and life, there exists a conspicuous lacuna regarding an independent, systematic, and analytical investigation of the exegetical and ethical narrations of Imam Reza (A.S.) transmitted through him. This research gap is significant for three reasons: first, the pivotal role of ‘Abd al-‘Azīm in transmitting the ḥadīth heritage of Imam Reza (A.S.); second, evidence pointing to his eminent bibliographic standing, including the possibility that he compiled the first collection of the sermons of Amīr al-Mu’minīn (A.S.); and third, the necessity of understanding the network of intermediary transmitters to assess the chain-based authenticity (ṣiḥḥat al-sanad) of these narrations.

2. Research Objectives

Aiming to fill this existing gap, this research seeks to answer three fundamental questions: Through which transmitters did ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (rah) narrate from Imam Reza (A.S.)? What are the primary exegetical and ethical themes contained in these transmitted narrations?

Which of the works attributed to him hold greater significance in the history of Shi‘a ḥadīth, and what is the reason for this significance? The ultimate objective is to elucidate a facet of his esteemed standing and to re-evaluate his contribution to the codification and transmission of the teachings of Imam Reza (A.S.) in the two domains of exegesis (tafsīr) and ethics (akhlāq).

3. Methodology

This research is structured using a qualitative approach and employs a “descriptive-analytical” method. In the descriptive phase, all narrations transmitted by ‘Abd al-‘Azīm from Imam Reza (A.S.) were extracted by searching through classical Shi‘a ḥadīth sources (such as al-Kutub al-Arba‘ah and ḥadīth collections) and exegetical works (like Tafsīr al-‘Ayyāshī, Tafsīr al-Qummī, and al-Burhān),

utilizing specialized ḥadīth software. In the analytical phase, each narration was evaluated from both chain-based (sanad) and textual (matn) dimensions: regarding sanad, the status of transmitters was determined based on the opinions of early and later scholars of biographical evaluation (rijāl); regarding matn, exegetical and ethical concepts were analyzed using “content analysis” methods, and their connections to the Noble Qur’ān, narrations of the Infallibles (A.S.), and the views of prominent exegetes were explained. The theoretical framework of this research rests upon three concepts: “narration” (ḥadīth/riwāyah), “exegesis” (tafsīr), and “exegetical narration” (al-riwāyah al-tafsīriyyah).

4. Findings

4.1. Historical-Bibliographic Level: It was determined that ‘Abd al-‘Azīm (rah) was more than a mere transmitter; he was the first compiler of the book *Khuṭab Amīr al-Mu’minīn* (The Sermons of Amīr al-Mu’minīn). Given his chronological precedence over Sayyid al-Raḍī (rah), this book is highly likely one of the important sources in the compilation of *Nahj al-Balāghah*.

4.2. Rijālī-Chain Based Level: Among the ten identified narrations, the primary intermediary transmitter between ‘Abd al-‘Azīm and Imam Reza (A.S.) is “Ibrāhīm ibn Abī Maḥmūd,” whose reliability (wathāqah) is recurrently confirmed (tawātur) in rijāl sources. Other transmitters in this network, such as ‘Abd al-Salām ibn Ṣāliḥ al-Harawī, are generally among the trustworthy. An important rijāl achievement is the identification of a possible scribal error (taṣḥīf) in the name “Maḥmūd ibn Abī Bilād” instead of “Ibrāhīm ibn Abī Bilād” based on rijāl evidence. Furthermore, the presence of transmitters like Sahl ibn Ziyād al-Ādamī in certain chains indicates the necessity of caution in the final authentication of these narrations.

4.3. Analytical-Content Level: Analysis of the ten narrations showed that they can be primarily categorized into two domains: “Exegesis” (Tafsir) and “Ethics” (Akhlaq). Exegetical Themes: Through ‘Abd al-‘Azīm, Imam Reza (A.S.) interpreted concepts such as “khatm” (sealing the hearts of disbelievers as a punishment, not compulsion/jabr) and “nazar ilā Allah” (meaning awaiting divine reward, not physical vision) with a transcendent (tanzīhī) approach. The peak of this perspective is seen in the seventh narration, where the Imam, by cursing “those who distort words from their places” (al-muḥarrifīn al-kalim ‘an mawāḍi‘ihi), rectifies the forged ḥadīth of “God’s descent to the heaven of this world” and substitutes it with the descent of an “angel.”

Ethical Themes: In ethics, a conceptual network comprising “Īmān” (faith), “Islām” (submission), and “Iḥsān” (benevolence/excellence) is delineated. The most prominent ethical concepts include the necessary correlation (talāzum) between “gratitude to the creature” and “gratitude to God,” and the equation of “annoying the Walī (divine guardian)” with “polytheism (shirk) to God” in the logic of divine forgiveness. Furthermore, the social responsibility of a Muslim is measured by the tangible criterion of “neighbor’s security,” and exiting this circle is met with exclusionary terms such as “laysa minnā” (he is not from us). Collectively, these narrations form a coherent intellectual system in which tawḥīd (monotheism) is the origin of transcendence (tanzīh), religiosity is a network of social responsibilities connected to wilāyah (divine authority), and historical truth is defined as part of the corpus of faith.

5. Conclusion and Suggestions

This research, by filling the existing study gap, demonstrates that ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (rah) was a reliable, influential link whose status exceeds that of a mere transmitter in the chain of transmission of the exegetical and ethical heritage of Imam Reza (A.S.). On the historical-bibliographic level, his role as the first compiler of the ‘Alawī sermons and the potential influence of this book on the compilation of Nahj al-Balāghah is prominent. On the rijāl level, alongside identifying the primary transmitters and emphasizing the prevailing reliability of the narrative network, the necessity of caution in specific cases (such as narrations via Sahl ibn Ziyād) is noted. Finally, the content analysis introduces the narrations of this transmission path as a rich source for understanding the transcendent, ethical, and social teachings of Imam Reza (A.S.). It is suggested that future research specifically examine the book Khuṭab Amīr al-Mu’minīn from the perspective of its alignment with Nahj al-Balāghah, and that other dimensions of ‘Abd al-‘Azīm’s narrations-including jurisprudential (fiqhī), theological (kalāmī), and historical aspects-be independently investigated.

Keywords: Imam Reza (A.S.), ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (rah), Exegetical Narrations, Riḍawī Ethics, Ibrāhīm ibn Abī Maḥmūd, Khuṭab Amīr al-Mu’minīn, Transcendence (Tanzīh) and Negation of Anthropomorphism (Nafy al-Tashbīh).

دانشگاه امام رضا
کتابخانه دیجیتال حضرت

واکاوی روایات تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام در روایات منقول از حضرت عبدالعظیم حسنی (ره)

فاطمه بهتویی^۱، مجتبی بیگلری^۲، اعظم فرجامی^۳

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد الهیات، دانشگاه رازی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران. (نویسنده مسئول) Email: fa.behtouei@stu.razi.ac.ir

۲. استادیار گروه الهیات، دانشگاه رازی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

۳. استادیار گروه الهیات، دانشگاه رازی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۶/۰۹

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۸/۲۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۱۰/۰۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۲/۰۹

حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) از جمله اصحاب جلیل القدر ائمه اطهار علیهم السلام به شمار می رود که مورد تأیید امام هادی علیه السلام واقع شد. آن حضرت به امر امام هادی علیه السلام به شهرری هجرت کرد، به نشر تعالیم اهل بیت علیهم السلام همت گماشت و مرجع شیعیان در امور دینی گردید. روایات حضرت عبدالعظیم در کتب حدیثی گوناگون پراکنده است و در برخی آثار به زندگی ایشان پرداخته شده، اما تاکنون پژوهشی مستقل به روایات منقول از ایشان از امام رضا علیه السلام اختصاص نیافته است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نرم افزارهای حدیثی انجام شده است. یافته‌ها نشان می دهد که حضرت عبدالعظیم نخستین گردآورنده خطبه‌های نهج البلاغه بوده و کتاب «خطب امیر المؤمنین علیه السلام» ایشان می تواند از مصادر مهم سیدرضی در تدوین نهج البلاغه به شمار آید. بررسی ده روایت شناسایی شده از امام رضا علیه السلام از طریق حضرت عبدالعظیم، حاکی از آن است که این روایات عمدتاً حاوی مضامین تفسیری (چون معنای «ختم»، تفسیر «نظر الی الله»، نفی تشبیه و تصحیح احادیث تحریف شده) و مضامین اخلاقی (چون مرز ایمان و اسلام، رابطه شکر مخلوق با شکر خدا، و پیوند «اذیت ولی» با «شرک») هستند. همچنین مشخص شد که اصلی ترین راوی واسط حضرت عبدالعظیم در نقل از امام رضا علیه السلام، ابراهیم بن ابی محمود است و دیگر راویان این شبکه نیز به طور عمده در زمره موثقان قرار می گیرند. این مطالعه ضمن پر کردن خلأ پژوهش های پیشین درباره روایات عبدالعظیم حسنی (ره) از امام رضا علیه السلام، نشان می دهد که ایشان حلقه‌ای مطمئن و تأثیرگذار در زنجیره انتقال میراث تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام بوده است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، روایت تفسیری، ابعاد اخلاقی، عبدالعظیم حسنی (ره)، حدیث.

استاد: بهتویی، فاطمه، بیگلری، مجتبی، اعظم. (۱۴۰۴). واکاوی روایات تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام در روایات منقول

از حضرت عبدالعظیم حسنی (ره). امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳(۱۰): ۱۹۶-۱۶۴.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.500198.1320>

۱. بیان مسئله

حضرت عبدالعظیم بن عبدالله حسنی (ره) از جمله اصحاب جلیل القدر و مورد اعتماد ائمه اطهار علیهم السلام به شمار می‌رود که نسب شریفش با چهار واسطه به امام حسن مجتبی علیه السلام می‌رسد و از سوی مادر نیز از سادات هاشمی است. ایشان به فرمان امام هادی علیه السلام به شهرری هجرت نمود و با وجود جوّ خفقان آور عباسی، به نشر معارف اهل بیت علیهم السلام پرداخت و مرجع دینی شیعیان در امور گوناگون گردید. عرضه اعتقادات ایشان بر امام هادی علیه السلام و تأیید صریح آن حضرت، نشان‌دهنده جایگاه والای علمی، اعتقادی و وثاقت ایشان است.

با وجود پیشینه قابل توجهی از پژوهش‌ها درباره شخصیت و زندگی حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) - از متقدمانی همچون صاحب بن عباد و محمد رازی تا معاصرانی مانند عطاردی و هزار - بررسی‌ها نشان می‌دهد که تاکنون هیچ پژوهشی به طور مستقل، نظام‌مند و متمرکز به واکاوی روایات تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام که از طریق حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) نقل شده است، نپرداخته است. از سوی دیگر، آثار موجود بیشتر به جنبه‌های تاریخ‌زیستی یا گردآوری عمومی روایات اکتفا کرده‌اند و خلأ یک پژوهش موضوع‌محور با رویکرد تحلیلی - انتقادی در این حوزه به وضوح احساس می‌شود. این خلأ پژوهشی از آن جهت اهمیت دوچندان می‌یابد:

۱. حضرت عبدالعظیم (ره) حلقه‌ای کلیدی در انتقال میراث حدیثی امام رضا علیه السلام به نسل‌های بعدی بوده و شناخت روایات ایشان، به‌ویژه در دو حوزه تفسیر و اخلاق، می‌تواند بخشی از معارف رضوی را بازنمایی کند.

۲. برخی شواهد تاریخی - مانند احتمال گردآوری نخستین مجموعه از خطبه‌های امیرالمؤمنین علیه السلام توسط ایشان - جایگاه کتاب‌شناختی و حدیثی ایشان را فراتر از یک راوی معمولی نشان می‌دهد.

۳. شناخت راویان واسط میان حضرت عبدالعظیم و امام رضا علیه السلام مانند ابراهیم بن ابی محمود، و نیز راویانی که از ایشان نقل کرده‌اند، برای ارزیابی سندی این روایات ضروری است. براین اساس، پژوهش پیش‌رو که با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نرم‌افزارهای تخصصی حدیثی سامان یافته، در پی پاسخ به این پرسش‌های اساسی است:

۱. حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) به واسطه کدام راویان به نقل روایت از امام رضا علیه السلام پرداخته است؟

۲. روایاتی که توسط حضرت عبدالعظیم (ره) از امام رضا علیه السلام نقل شده، عمدتاً حاوی چه مضامینی (به‌ویژه در حوزه تفسیر و اخلاق) هستند؟
 ۳. کدام یک از آثار منسوب به حضرت عبدالعظیم از اهمیت بیشتری در تاریخ حدیث شیعه برخوردار است و چه دلیلی بر این اهمیت وجود دارد؟
 دستیابی به پاسخ این سؤالات، افزون بر تبیین گوشه‌ای از جایگاه بلند این یار صدیق ائمه اطهار علیهم السلام، می‌تواند روزه‌های نو به‌سوی بازشناسی سهم ایشان در تدوین و انتقال تراث تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام بگشاید.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه آثار پیشین نشان می‌دهد که شخصیت و جایگاه حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) از دیرباز مورد توجه عالمان و پژوهشگران بوده است. از جمله متقدم‌ترین نگاه‌ها در این حوزه می‌توان به «روح و ریحان، یا، جنه النعیم و العیش السلیم فی أحوال السید عبدالعظیم الحسینی علیه السلام و التکریم» (۱۳۸۲) تألیف صاحب بن عباد اشاره کرد. در ادامه، اثری از محمد رازی (۱۳۶۷) با عنوان «زندگانی عبدالعظیم و دو امام زاده مجاور» که به زبان فارسی و با محوریت زندگانی این بزرگوار تألیف شده است. در دوره معاصر نیز پژوهش‌های گسترده‌تری سامان یافته است؛ از آن جمله کتاب «مسند عبدالعظیم حسنی علیه السلام» نوشته عطاردی و هزار (۱۳۸۲) که به گردآوری اخبار و روایات مرتبط اهتمام ورزیده است. با وجود این پیشینه پر بار، بررسی‌ها نشان می‌دهد که تاکنون هیچ‌یک از این آثار به طور مستقل و متمرکز به استخراج، تحلیل و مقوله‌بندی روایات تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام از میان مجموعه روایات منقول از حضرت عبدالعظیم (ره) نپرداخته‌اند. به بیان دیگر، خلأ یک پژوهش موضوع‌محور با رویکرد تحلیلی-انتقادی به این بخش خاص از میراث روایی حضرت عبدالعظیم کاملاً محسوس است. شایان ذکر است که گسترده‌ترین پژوهش درباره ایشان، پایان‌نامه «بررسی سندی و متنی روایات حضرت عبدالعظیم حسنی (ره)» است که توسط نویسندگان این اثر در دست‌نگارش قرار دارد و زمینه‌ساز تدقیق در روایات منقول از این محدث جلیل‌القدر بوده است.

۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

این پژوهش با رویکرد کیفی و روش «توصیفی - تحلیلی» سامان یافته است. در مرحله توصیف، کلیه روایات حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) از امام رضا علیه السلام با جست‌وجو

در منابع روایی شیعه (کتب اربعه، جوامع حدیثی متأخر و تفاسیر روایی همچون تفسیر عیاشی، قمی و البرهان) و با استفاده از کلیدواژه‌های «عبدالعظیم حسنی» و نام راویان مرتبط استخراج گردید. در مرحله تحلیل، هر روایت از دو بُعد سندی و متنی ارزیابی شد: در بُعد سندی، با استناد به آرای رجالیان متقدم (نجاشی، کشی، شیخ طوسی و ابن غضائری) و متأخر، وضعیت راویان مشخص گردید؛ در بعد متنی، مفاهیم تفسیری و اخلاقی با روش «تحلیل محتوا» واکاوی و پیوند آنها با قرآن کریم، روایات معصومان علیهم السلام و دیدگاه مفسران برجسته (از جمله علامه طباطبایی در المیزان) تبیین شد. چارچوب نظری پژوهش بر سه مفهوم «روایت»، «تفسیر» و «روایت تفسیری» استوار است و حدود روایات بر مبنای تعاریف اصطلاحی علوم حدیث و قرآن تحدید شده می‌باشد.

۴. مفهوم شناسی

مفاهیم اصلی این نوشتار عبارت‌اند از «روایت»، «تفسیر» و «روایت تفسیری» که به شرح ذیل بررسی می‌شود.

۴-۱. روایت

«روایت» از ماده «روی» به معنای حمل کردن است. ظرف آب را «راویه» گویند زیرا حامل آب است. سخن را نیز «روایت» نامند چون مفاهیم توسط راویان حمل می‌شوند (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۹، ص ۴۸۰؛ قاسمی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۱). در علوم حدیث، «روایت» مترادف «حدیث» است (مدیر شانه‌چی، ۱۳۵۶، ص ۱۲) و به خبری می‌گویند که از راویان به معصوم علیه السلام برسد (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۹۹). شیخ بهایی حدیث را «کلام حکایتگر گفتار، کردار یا تقریر معصوم علیه السلام» می‌داند. «سنت»، «خبر» و «اثر» نیز با «روایت» هم‌پوشانی دارند (قاسمی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۲). سیوطی می‌گوید: «نقل سنت و اسناد آن به گوینده از طریق حدیث گویی و اخبار» (سیوطی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۶) بنابراین مراد از «روایت» در این پژوهش، هر کلام، فعل یا تقریر حکایت‌شده از معصوم علیه السلام است (قاسمی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۲).

۴-۲. تفسیر

«تفسیر» از ماده «فسر» به معنای تبیین، ایضاح و ابهام‌زدایی است. ابن فارس می‌گوید: «واژه‌ای است که بر روشن کردن و آشکارسازی یک چیز دلالت دارد» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۵۰۴). راغب اصفهانی «فسر» را برای کشف معنوی و باطنی می‌داند و معتقد است در تفسیر، مبالغه در اظهار معنای نهفته وجود دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۶۳۶). علامه طباطبایی تفسیر را «بیان معانی آیات قرآنی و کشف کردن از مقاصد و منظورهای

«انها» می‌داند (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۴). آیت‌الله خوئی نیز آن را «روشن کردن مراد خدای تعالی از قرآن کریم» می‌خواند (خوئی، ۱۳۸۴، ص ۵۴۷). عنصر مشترک در همه تعاریف، «ابهام‌زدایی از لفظ و رسیدن به مراد جدی گوینده» است البته تفسیر با ترجمه تفاوت دارد زیرا ترجمه انتقال معنای لغوی اولیه است اما تفسیر کشف لایه‌های معنایی و رفع ابهام از مفاهیم پنهان یا دشوار (قاسمی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۷).

۳-۴. روایت تفسیری

«روایت تفسیری» به هر سخن، فعل یا تقریری از معصوم علیه‌السلام گویند که در پرتو آن، معنای آیه یا آياتی از قرآن روشن شود. این تعریف، احادیث ناظر به آیه (مانند تبیین واژه، حکم یا سبب نزول) و نیز احادیثی را شامل می‌شود که بدون ذکر آیه، قاعده‌ای کلی در فهم قرآن بیان می‌کنند. روایات مشتمل بر تأویل، استدلال به آیات، جری و تطبیق نیز در این دایره می‌گنجد (قاسمی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۷).

مقصود از روایات تفسیری امام رضا علیه‌السلام در این پژوهش، هر کلام، رفتار یا تقریری از آن حضرت است که به تبیین معنای قرآن پرداخته باشد. این مبنا هماهنگ با رویه تفاسیر روایی کهن شیعه (چون تفسیر عیاشی، قمی و البرهان) و پیمایش روایات باتکیه بر نرم‌افزارهای تخصصی احادیث تفسیری و منابع مکتوب انجام شده است (همان، ص ۳۷).

۵. زندگانی حضرت عبدالعظیم حسنی (ره)

نام کامل ایشان «عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی‌طالب» است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۷؛ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۷۷؛ ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۲۲۶؛ حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۳۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۳۰، ص ۴۰۳؛ خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۱، ص ۵۰؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۴؛ عطاردی، ۱۳۸۲، ص ۱۹؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۳۵) و نسبشان با چهار واسطه به امام حسن مجتبی علیه‌السلام می‌رسد (دیانت، ۱۳۹۶، ص ۴۸؛ قائدان، ۱۳۹۶، ص ۹؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۳۵). از سوی مادر هاشمی و از نوادگان عبدالله بن عباس است (دیانت، ۱۳۹۶، ص ۴۸). کنیه: «ابوالقاسم» (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۷؛ ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۲۲۶؛ خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۱، ص ۵۰؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۵۲۴؛ محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۴۰۴؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۳۸؛ دیانت، ۱۳۹۶، ص ۴۸). لقب «شاه عبدالعظیم» و «سیدالکریم» (قائدان، ۱۳۹۶، ص ۹؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۳۸). سال تولد وی اختلافی (۱۶۰، ۱۷۰، ۱۷۳، اوایل ۲۰۰ق) ولی قول ۱۷۳ منطقی‌تر است (دیانت، ۱۳۹۶، ص ۴۸؛ قاضی زاهدی، ۱۳۸۴، ص ۳۶۱؛ ری شهری، ۱۳۹۰، ص ۱۷).

ارتباط ایشان با ائمه اطهار علیهم السلام سوءظن متوکل را برانگیخت لذا به سامرا احضار شد (دیانت، ۱۳۹۶، ص ۴۹؛ قانندان، ۱۳۹۶، ص ۱۵) سپس به امر امام هادی علیه السلام و با لباس مبدل به ری هجرت کرد (قانندان، ۱۳۹۶، ص ۱۵ و ۱۶؛ دیانت، ۱۳۹۶، ص ۴۹؛ حسینیان قمی، ۱۳۸۲، ص ۶۴). فعالیت علمی در ری مخفیانه بود (علامه مجلسی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۲) اما مرجع شیعیان شد (دیانت، ۱۳۹۶، ص ۵۰؛ اعتضاد السلطنه، ۱۳۹۶، ص ۳۷؛ قانندان، ۱۳۹۶، ص ۱۴؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۴۰). امام هادی علیه السلام می فرمود: «وقتی مشکل داشتید از عبدالعظیم پیرسید و سلام مرا برسانید» (جزائری، ۱۳۸۱، ص ۸۳۹؛ صدر، ۱۴۲۰، ص ۱۹۳).

حیات ایشان چند امام را دربر گرفت. معاشرت با امام کاظم علیه السلام (عطاردی، ۱۳۷۳، ص ۶۳)، درک محضر امام رضا علیه السلام (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۱۲۸)، شاگردی نزد امام جواد علیه السلام (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۱۹) و به نقلی صحابی امام حسن عسکری علیه السلام (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۲۳؛ خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۱، ص ۵۱). ایشان وکیل امام هادی علیه السلام در ری بود (عطاردی، ۱۳۸۸، ص ۵۰۹). از علی بن اسباط و محمد بن فضیل روایت کرده و کسانی چون برقی و سهل بن زیاد از او روایت کرده اند (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۱۹ و ۳۲۰).

وثاقت اعتقادی او با عرضه باورها بر امام هادی علیه السلام تأیید شد (قمی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۱۶۴؛ ابن طاووس، ۱۴۲۰، ص ۳۰۶؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۵۵؛ اعتضاد السلطنه، ۱۳۹۶، ص ۳۹-۳۷؛ قانندان، ۱۳۹۶، ص ۱۴؛ ابراهیم زاده، ۱۳۹۳، ص ۳۹۰). امام هادی علیه السلام فرمود: «هَذَا وَ اللَّهِ دِينَ اللَّهِ... این، به خدا سوگند، دین خداست...» (ابن طاووس، ۱۴۲۰، ص ۳۰۶؛ عطاردی، ۱۳۷۳، ص ۳۰ و ۳۱). در رجال، «مرضی» (ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۲۲۶؛ حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۳۰؛ حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۴۰۳) و «موثق» (حسینی خطیب، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۷۲؛ عرفانیان، ۱۴۱۷، ص ۶۹؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۱۲۸؛ نراقی، ۱۴۲۲، ص ۹۳) و همچنین «کثیرالروایه»، «کثیرالحدیث» (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۴۰۴؛ قمی، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۳۲)، «صداقت»، «امانت»، «عدالت» (حسینی خطیب، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۷۲؛ اعتضاد السلطنه، ۱۳۹۶، ص ۳۷) و «فقیه و فاضل» (جوهری، ۱۴۲۴، ص ۳۲۰). تعبیر شده است. «مرضی» دال بر صحت اعتقاد و مقبولیت حدیث است (محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۴۰۸).

از تألیفات مسلم ایشان، «خطب امیرالمؤمنین علیه السلام» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۴۶۸؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۷؛ حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۳۰؛ خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۱، ص ۵۰) از اهمیت راهبردی برخوردار است. با توجه به تقدم حیات ایشان بر سید رضی، این کتاب احتمالاً نخستین مجموعه مدون خطبه‌های امام علی علیه السلام و از مصادر نهج البلاغه بوده

است (میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۴۴) البته اصل کتاب از میان رفته و تنها دو نسخه باقی مانده است (قائدان، ۱۳۸۲، ص ۵۶).

وفات او در سال ۲۵۲ هجری قمری در ری، پیش از شهادت امام هادی علیه السلام در ۲۵۴ هجری قمری (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۲۱؛ قائدان، ۱۳۹۶، ص ۱۷؛ ری شهری، ۱۳۹۰، ص ۱۷) است. روایت است که ثواب زیارت قبر او هم‌سنگ زیارت امام حسین علیه السلام است (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۱، ص ۵۲؛ حافظیان بابلی، ۱۳۸۲، ص ۶۱؛ میردامادی، ۱۳۹۶، ص ۴۲).

۶. روایات تفسیری و اخلاقی

از میان میراث حدیثی حضرت عبدالعظیم (ره)، ده روایت از امام رضا علیه السلام شناسایی شده که با واسطه یا بی واسطه نقل گشته است. در ادامه، این روایات از منظر محتوای تفسیری و اخلاقی مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

۱-۶. روایت اول: تفسیر برخی آیات سوره‌های بقره و نساء

نخستین روایت پرسش ابراهیم بن ابی محمود از امام رضا علیه السلام درباره مفهوم قرآنی «ختم» است:

«ابن بابویه، قال: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ السَّنَانِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادِ الْأَدَمِيِّ، عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَسَنِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مَحْمُودٍ، عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَاعِيِّ السَّلَامِ، قَالَ: سَأَلْتَهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ. قَالَ: «الْخَتْمُ: هُوَ الطَّبَعُ عَلَى قُلُوبِ الْكُفَّارِ عِقُوبَةً عَلَى كُفْرِهِمْ، كَمَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا»؛

عیون اخبار الرضا علیه السلام به نقل از ابراهیم بن ابی محمود: از امام رضا علیه السلام درباره گفته خدای عز و جل پرسیدم که: «خداوند، بر دل‌ها و گوششان مهر می‌زند». فرمود: «ختم، همان مهر زدن است که بر دل‌های کافران به کیفر (مجازات) کفرشان زده می‌شود، همان گونه که خداوند عز و جل فرمود: «بلکه خداوند، بر دل‌های آنها به سبب کفرشان مهر زد. پس جز اندکی ایمان نمی‌آورند» (بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۳۳).

در این روایت، امام رضا علیه السلام به تفسیر آیه ۷ سوره بقره پرداخته و «ختم» را مهر زدن بر دل کافران به جهت کفرشان معنا کرده است. این مهر به معنای از کارافتادن نیروی ادراک حقیقت است که به گمراهی آنان می‌انجامد. خداوند با ارسال رسل و کتب درصدد هدایت بندگان است، اما برخی هدایت و برخی گمراه می‌شوند؛ این امر با اختیار انسان‌ها سازگار است، زیرا آنان خود به سوی هدایت یا گمراهی می‌روند (جعفری، ۱۳۸۲، ص ۲۷ و ۲۸). انسان تا پیش از، از دست دادن حس تشخیص قابل هدایت است؛ اما پس از آن راه نجاتی نمی‌یابد. کفر، ستم، تکبر و سرکشی

در برابر حق از علل از کارافتادن ابزار تشخیص‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۸۲ و ۸۳). امام علیه‌السلام با تضمین به آیه ۱۵۵ سوره نساء اشاره می‌کند که تنها اندکی از کافران ایمان خواهند آورد. خداوند بندگان را به چیزی فراتر از توان تکلیف نمی‌کند: «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا؛ خداوند هیچ کس را، جز به اندازه توانایش، تکلیف نمی‌کند» (بقره/۲۸۶). کسی که گمان کند خداوند بیش از توان بندگان تکلیف می‌کند، مشمول احکام فاسق است: شهادتش پذیرفته نیست، نمی‌توان او را امام جماعت قرار داد و دادن زکات به وی صحیح نیست. تحلیل امام علیه‌السلام «ختم» را «عقوبتی» در برابر کفر پیشین معرفی می‌کند. «طبع» به معنای از کارافتادن نیروی ادراک حقیقت در نتیجه عناد و لجاجت مستمر است (جعفری، ۱۳۸۲، ص ۲۷ و ۲۸). آنچه این تحلیل را فراتر از تفسیر لغوی می‌برد، تضمین امام به آیه «فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا؛ جز عده کمی که راه حق می‌پویند ایمان نمی‌آورند» (نساء/۱۵۵) و ارجاع ضمنی به اصل «نفی تکلیف فراتر از طاقت» است. نتیجه کلامی آنکه باور به تکلیف فراتر از توان، مستلزم خروج از دایره ایمان و مترتب شدن احکام فاسق (عدم قبول شهادت، عدم جواز امامت جماعت و عدم جواز پرداخت زکات) است.

۲-۶. روایت دوم: تفسیر آیات ۲۲ و ۲۳ سوره قیامت

دومین روایت پاسخی است از امام رضا علیه‌السلام به ابهامی دیرینه در تفسیر آیه ۲۳ سوره قیامت درباره کیفیت «نظر» مؤمنان به پروردگار:

«حَدَّثَنَا الشَّيْخُ الْفَقِيهُ أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُوسَى بْنِ بَابُوَيْهِ الْقَمِّيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ الصُّوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى الرَّوْيَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي عَبْدُ الْعَظِيمِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ زَيْدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مُحَمَّدٍ قَالَ قَالَ عَلِيُّ بْنُ مُوسَى الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ - «وَجُوهٌ يُؤْمِنُونَ نَاصِرَةً إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةً؛ قَالَ يَعْنِي مُشْرِقَةً تَنْتَظِرُ ثَوَابَ رَبِّهَا؛

امام رضا علیه‌السلام در تفسیر قول خدای عز و جل (قیامت/۲۲ و ۲۳) چهره‌هایی در این روز خرم است و بسوی پروردگار خود نگران است می‌فرمایند یعنی تابان است و منتظر ثواب پروردگار خود است» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۰۹).

امام علیه‌السلام در این روایت، با دو حرکت تفسیری هم‌زمان، «ناظره» را رمز‌گشایی می‌کنند: نخست، با جایگزینی وصف «مُشْرِقَةً» (درخشان)، بر جنبه انعکاسی رحمت الهی در چهره مؤمن انگشت می‌گذارند؛ دوم، با تأویل «نظر» به «تَنْتَظِرُ ثَوَابَ رَبِّهَا» (انتظار پاداش)، هرگونه دلالت بر رؤیت فیزیکی را منتفی می‌سازند. این تصحیح معناشناختی، دقیقاً بر همان اصلی تکیه دارد که

مفسران امامی بر آن تأکید کرده‌اند: اطلاق «نظر» بر خداوند مستلزم جسمانیت و تشبیه است، حال آنکه «برهان قاطع» بر تنزیه مطلق ذات الهی وجود دارد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۳، ص ۲۹۵). بنابراین امام رضا علیه السلام «نظر» را حالتی از شادمانی ناشی از انتظار رحمت و فیض مستمرّ او معنا کرده و الگویی روشن از هرمنوتیک اهل بیت علیهم السلام در مواجهه با آیات مشابه ارائه می‌دهند.

۳-۶. روایت سوم: توصیف مؤمنان

در این روایت، امام رضا علیه السلام مرز ایمان و اسلام را با معیارهایی عینی ترسیم می‌کنند: «وَبَهَذَا الْإِسْنَادَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مَحْمُودٍ قَالَ قَالَ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الَّذِي إِذَا أَحْسَنَ اسْتَبَشَرَ وَإِذَا أَسَاءَ اسْتَغْفَرَ وَالْمُسْلِمُ الَّذِي يَسْلَمُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَ يَدِهِ لَيْسَ مَنًّا مَنْ لَمْ يَأْمَنْ جَارَهُ بِوَأْتِقَهُ؛ مؤمن آن است که چون نیک کند، شاد شود و چون بد کند، استغفار کند و مسلمان آن است که سالم باشند مسلمانان از دست و زبان او. از ما نیست هر کسی که همسایه او از بلاهای او ایمن نباشد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴). روایت به ویژگی مؤمنان اشاره دارد که اهل نیکی کردن و اهل استغفار هستند و نباید مسلمانی با دست و زبانش کسی را بیازارد و اینکه سفارش به عدم ستم به همسایه شده است.

تحلیل ساختاری این حدیث، نظامی سه لایه را آشکار می‌کند: در لایه نخست، «مؤمن» با دو گانه «استبشار» (نشاط معنوی ناشی از توفیق بر خیر) و «استغفار» (واکنش فوری به لغزش) تعریف می‌شود که او را در مسیری از خود آگاهی اخلاقی قرار می‌دهد. لایه دوم، «مسلمان» را با معیاری سلبی اما ملموس معرفی می‌کند: سلامت دیگران از دست و زبان او؛ تعریفی که گوهر اسلام را در مسئولیت اجتماعی می‌جوید. اما لایه سوم، با تعبیر طردکننده «لیس منّا»، همه سنجش‌ها را به آزمونی نهایی یعنی امنیت همسایه پیوند می‌زند. اهمیت این معیار در ادبیات اهل بیت علیهم السلام چنان است که دعا برای همسایه بر دعا برای خانواده مقدم شده (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۸۲) و حقوق او شامل خودداری از تجسس، حسادت، خیانت و معاشرت نیکو دانسته شده است (علی بن حسین علیهما السلام، ۱۳۹۰، ص ۸۵). بدین سان، روایت با عبور از عناوین کلی، سنجش‌هایی دینداری را در عینی‌ترین رابطه انسانی، یعنی رابطه با همسایه قرار می‌دهد.

۴-۶. روایت چهارم: سفارش به اعمال نیک

این روایت که در قالب پیامی از سوی امام رضا علیه السلام خطاب به «اولیاء» ابلاغ شده، نظامی به هم پیوسته از فرامین اخلاقی و هشدارهای کلامی را ترسیم می‌کند: «وَرَوَى عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَاعِ قَالَ: يَا عَبْدَ الْعَظِيمِ أْبْلِغْ عَنِّي أَوْلِيَاءِي السَّلَامَ وَ قُلْ لَهُمْ أَنْ لَا يَجْعَلُوا لِلشَّيْطَانِ عَلَى أَنْفُسِهِمْ سَبِيلًا وَ مَرْهُم بِالصِّدْقِ فِي الْحَدِيثِ وَ آدَاءِ الْأَمَانَةِ وَ

مُرَّهُمْ بِالسُّكُوتِ وَ تَرَكَ الْجِدَالَ فِيمَا لَا يَغْنِيهِمْ وَ إِقْبَالَ بَعْضِهِمْ عَلَى بَعْضٍ وَ الْمَرَاوَرَةَ فَإِنَّ ذَلِكَ قُرْبَةٌ إِلَيَّ وَ لَا يَشْتَعْلُوا أَنْفُسَهُمْ بِتَمْزِيقِ بَعْضِهِمْ بَعْضًا فَإِنِّي أَلَيْتُ عَلَى نَفْسِي إِنَّهُ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ وَ أَسْخَطَ وَلِيًّا مِنْ أَوْلِيَائِي دَعَوْتُ اللَّهَ لِيُعَذِّبَهُ فِي الدُّنْيَا أَشَدَّ الْعَذَابِ وَ كَانَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ* وَ عَرَفْتُهُمْ أَنَّ اللَّهَ قَدْ غَفَرَ لِمُحْسِنِهِمْ وَ تَجَاوَزَ عَنْ مُسِيئَتِهِمْ إِلَّا مَنْ أَشْرَكَ بِهِ أَوْ آذَى وَلِيًّا مِنْ أَوْلِيَائِي أَوْ أَضْمَرَ لَهُ سُوءًا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ لَهُ حَتَّى يَرْجِعَ عَنْهُ فَإِنَّ رَجْعَ وَ إِلَّا نَزَعَ رُوحَ الْإِيمَانِ عَنْ قَلْبِهِ وَ خَرَجَ عَنْ وَلايَتِي وَ لَمْ يَكُنْ لَهُ نَصِيبًا فِي وَلايَتِنَا وَ أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ ذَلِكَ؛

ای عبد العظیم! دوستانم را از جانب من سلام برسان و به آنان بگو که شیطان را به خود راه ندهند و ایشان را به راستگویی و امانت‌داری سفارش کن. به آنان توصیه کن که خاموشی گزینند و بحث‌های بیهوده را رها کنند و به یکدیگر روی آورند و به دیدن هم بروند؛ زیرا این کارها، موجب نزدیک شدن به من می‌شوند. خود را سرگرم تکه پاره کردن یکدیگر نکنند؛ زیرا من به جان خودم سوگند یاد کرده‌ام که هر کس چنین کند و دوستی از دوستان مرا خشمگین سازد، از خدا بخواهم که در دنیا سخت‌ترین عذاب را به او بچشاند و در آخرت از زیناکاران باشد. به آنان بگو که خداوند، نیکوکار ایشان را آمرزیده و از بدکارشان گذشت کرده است، مگر کسی که بدو شرک آورد یا دوستی از دوستان مرا آزار دهد و یا در بارهٔ به او قصد بدی داشته باشد؛ زیرا [در این صورت] خداوند، او را نمی‌بخشد، تا زمانی که از این کارها [یا از این بداندیشی] دست بردارد و اگر دست بر نداشت، روح ایمان از دلش کنده می‌شود و از ولایت و دوستی من خارج می‌گردد و نصیبی در ولایت ما نخواهد داشت. پناه می‌برم به خدا از این، پناه می‌برم! (مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۴۷). تحلیل ساختاری این یک سیر نزولی از «بایدهای ایجابی» به «هشدارهای سلبی شدید» را نشان می‌دهد. فرمان به صدق، امانت، سکوت و صلح (در اینجا «مزاوره») نه توصیه‌هایی پراکنده که اجزای یک «برنامهٔ خودمراقبتی جمعی» برای ممانعت از نفوذ شیطان‌اند. در نقطهٔ مقابل «تمزیق» (پاره‌پاره کردن یکدیگر) و «اسخاط ولی» به‌عنوان خط قرمز ترسیم شده است. نکتهٔ کانونی در این روایت، هم‌عرض شدن «اذیت ولی» با «شرک به خدا» در منطق آمرزش الهی است. امام علیه‌السلام تصریح می‌کنند که خداوند متعال از همهٔ گناهان می‌گذرد مگر شرک و آزار ولی. این هم‌عرضی، نشان‌دهندهٔ پیوند عمیق هستی‌شناختی «ولایت» با «توحید» است؛ چنان‌که خروج از حریم ولی به معنای خروج از «رُوحُ الْإِيمَانِ» و «ولایت» امام و در نهایت سلب هویت شیعی است.

۵-۶. روایت پنجم: سپاسگزاری از مخلوقات

در این روایت کوتاه، امام رضا علیه‌السلام پیوندی ضروری میان شکرگزاری از بندگان و شکر خداوند برقرار می‌کنند:

ص ۸) تبیین می شود (مطهری، ۱۳۷۹، ص ۲۹). بر اساس این نظریه افعال انسانی هم به خداوند و هم به انسان منسوب است؛ خدای متعال مقدر فرموده که انسان مختار باشد و اراده انسان در طول اراده الهی و وابسته به آن است، نه مستقل از آن (سبحانی، ۱۴۲۹، ص ۴۳). «جبر» به کفر و «تفویض» به شرک می انجامد (سالاری، ۱۳۷۸، ص ۱۷۰) و قرآن و سنت، منکر اختیار آدمی نیستند (سبحانی، ۱۴۲۹، ص ۲۱) بنابراین هشت گانه روایت ترسیم محدوده قطعیت تکوینی ای هستند که خارج از حوزه «امرونی» قرار دارند؛ همچنان که شفای بیمار یا فرارسیدن مرگ، در عین تعلق به قضای الهی، مسیر طبیعی خود را طی می کنند.

۷-۶. روایت هفتم: عدم تغییر سخن خداوند و نیز عدم تشبیه او

این روایت نمونه ای درخشان از رویکرد انتقادی امام رضا علیه السلام در برابر پدیده «تحریف» و بازسازی معنایی احادیث نادرست است:

«حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى رَضَوَانَ اللَّهُ عَلَيْهِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ الصُّوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عُبيدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى أَبُو تَرَابِ الرُّوِّيَانِيُّ عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَسَنِيِّ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ أَبِي مُحَمَّدٍ قَالَ: قُلْتُ لِلرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا تَقُولُ فِي الْحَدِيثِ الَّذِي يَرَوِيهِ النَّاسُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص أَنَّهُ قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَنْزِلُ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا فَقَالَ ع لَعَنَ اللَّهُ الْمُحَرِّفِينَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَ اللَّهُ مَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ كَذَلِكَ إِنَّمَا قَالَ ص إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَنْزِلُ مَلَكًا إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا كُلَّ لَيْلَةٍ فِي الثَّلَاثِ الْأَخِيرِ وَ لَيْلَةَ الْجُمُعَةِ فِي أَوَّلِ اللَّيْلِ فَيَأْمُرُهُ فَيُنَادِي هَلْ مِنْ سَائِلٍ فَأَعْطِيَهُ هَلْ مِنْ تَائِبٍ فَاتُوبَ عَلَيْهِ هَلْ مِنْ مُسْتَغْفِرٍ فَأَغْفِرَ لَهُ يَا طَالِبَ الْخَيْرِ أَقْبَلْ يَا طَالِبَ الشَّرِّ أَقْصِرْ فَلَا يَزَالُ يُنَادِي بِهِذَا حَتَّى يَطْلُعَ الْفَجْرُ فَإِذَا طَلَعَ الْفَجْرُ عَادَ إِلَى مَحَلِّهِ مِنْ مَلَكَوتِ السَّمَاءِ حَدَّثَنِي بِذَلِكَ أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ آبَائِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ...»

روایت کرد برای ما عبد العظیم بن عبد الله حسنی از ابراهیم بن ابی محمود که گفت: به امام رضا علیه السلام عرض کردم: یابن رسول الله! چه می گویی در حدیثی که مردم از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت می کنند که فرمود: خداوند تبارک و تعالی هر شب جمعه به آسمان دنیا فرود می آید، فرمود: خدا تحریف کنندگان کلمات از مواضع خود را لعنت کند، به خدا رسول خدا صلی الله علیه و آله چنین نفرمود، بلکه فرمود: در ثلث آخر و در شب جمعه، اول شب خدا ملکی را می فرستد و امر می کند تا ندا دهد: آیا هیچ سائلی هست که او را عطا کنم؟ آیا هیچ تائبی هست که توبه اش را بپذیرم؟ آیا هیچ مستغفری هست که او را ببامرزم؟ ای طالب خیر! روی آر، ای طالب شر! باز ایست، همچنان منادی ندا می کند تا فجر طالع شود، پس به محل خود به آسمان باز می گردد، این را حدیث کرد به من پدرم از جدم از پدرانش علیهم السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۱۰ و ۴۱۱).

تحلیل ساختاری این گفتگو نشان می‌دهد که امام رضا علیه السلام با تصحیحاتی به جنگ تحریف می‌روند: بازگرداندن واژه «ملکاً» (فرشته) به متن و تغییر باب «إفعال» (یُنزل) به باب «فعل» (یُنزل). حذف یک مفعول از یک جمله عربی، گزاره‌ای تشبیهی را جایگزین اصلی توحیدی کرده است. واکنش تند امام بالعم «مُحَرِّفِينَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ؛ حریف کنندگان کلمات را از جایگاه‌هایشان»، نشان می‌دهد که از نگاه ایشان این دست تحریف‌های به‌ظاهر کوچک لفظی، می‌تواند بنیاد توحید را متزلزل سازد. امام علیه السلام تنها به تصحیح متن بسنده نمی‌کنند بلکه با اتصال سند خود از طریق پدرانشان به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، اصالت روایت صحیح را نیز تثبیت می‌نمایند. بدین سان این گفتگو یک «نقد حدیث» کامل در دو بُعد سندی و متنی است که محور همه‌ی آن، اصل تنزیه مطلق الهی «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (شوری/۱۱) می‌باشد. چنانکه شیخ اجل، سعدی نیز در شعری به بیان عدم تشبیه خداوند پرداخته است:

«ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم
وز هر چه گفته‌اند و شنیدیم و خوانده‌ایم
مجلس تمام گشت و به پایان رسید عمر
ما همچنان در اول وصف تو مانده‌ایم»
(سعدی، ۱۳۶۵، ص ۳۰).

۸-۶. روایت هشتم: رؤیت هلال ماه

این روایت یک اصل بنیادین در فقه الصوم شیعه را تبیین می‌کند:
«كِتَابُ فَضَائِلِ الْأَشْهُرِ الثَّلَاثَةِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ هَارُونَ الصُّوفِيِّ عَنْ أَبِي تَرَابِ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ مُوسَى الرَّوْيَانِيِّ عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَسَنِيِّ عَنْ سَهْلِ بْنِ سَعْدٍ قَالَ سَمِعْتُ الرَّضَا عَلَيْهِ الصَّلَاةَ وَالسَّلَامُ يَقُولُ الصَّوْمُ لِلرُّؤْيَا وَالْفِطْرُ لِلرُّؤْيَا وَ لَيْسَ مِنَّا مَنْ صَامَ قَبْلَ الرُّؤْيَا لِلرُّؤْيَا وَ أَفْطَرَ قَبْلَ الرُّؤْيَا لِلرُّؤْيَا قَالَ فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ فَمَا تَرَى فِي صَوْمِ يَوْمِ الشَّكِّ فَقَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ آبَائِهِ عَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ [و] السَّلَامُ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لَأَنَّ أَصُومَ يَوْمًا مِنْ شَعْبَانَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَفْطَرَ يَوْمًا مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ؛

سهل بن سعد می‌گوید: از حضرت امام رضا علیه السلام شنیدم که می‌فرمود: روزه گرفتن به دیدن ماه است و افطار کردن به دیدن ماه است، از ما نیست کسی که قبل از دیدن ماه روزه بگیرد [به عنوان ماه رمضان] و قبل از دیدن ماه (شوال) افطار کند. گفتم: یا ابن رسول الله، درباره روزه یوم الشک چه می‌فرمائید؟ فرمود: پدرم از جدّم از پدرانم علیهم السلام مرا خبر داد که امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: و الله یک روز شعبان را روزه بگیرم نزد من محبوب تر است از آن که روزی از ماه رمضان را افطار کنم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۳، ص ۳۰۳).

روایت دو لایه متمایز دارد: لایه نخست، «حکمی وضعی» است که روزه و افطار پیش از رؤیت

را بدعت شمرده و مرتکب را با تعبیر «لَيْسَ مِنَّا» از دایره تشیع خارج می‌کند. لایه دوم، «حکمی احتیاطی» در پاسخ به پرسش از «یوم الشک» است. امام رضا علیه السلام با نقل کلام امیرالمؤمنین علیه السلام، روزه این روز را نه به نیت رمضان که به عنوان استجاب و احتیاط، برای پرهیز از افتادن در ورطه افطار یک روز از رمضان واقعی تجویز می‌کنند. این تفکیک مرز روشن میان «بدعت در عبادت» و «احتیاط در فراغ ذمه» را ترسیم می‌کند. از منظر فقهی ظاهر روایت دلالت دارد که «رؤیت» علت وجوب روزه است و علت باید بر معلول مقدم شود. از این رو رؤیت پیش از ظهر نمی‌تواند منشاء وجوب روزه همان روز باشد، مگر با دلیل خارجی. همچنین تعبیر «لِلرُّؤْيَةِ» و فاء در «فصوما» نشان می‌دهد که روزه پس از رؤیت ایجاد می‌شود، نه اینکه رؤیت در اثنای روزه کافی باشد (فیض کاشانی، ۱۴۲۶، ص ۶۱۵). این تفکیک، مرز میان «بدعت در عبادت» و «احتیاط در فراغ ذمه» را ترسیم می‌کند.

۹-۶. روایت نهم: عدم شک در ایمان حضرت ابوطالب علیه السلام

امام رضا علیه السلام در پاسخ به درخواست عبدالعظیم حسنی (ره)، شک در ایمان ابوطالب علیه السلام را برابر با سرانجامی آتشین دانسته است:

«وَأَخْبَرَنِي عَبْدُ الْحَمِيدِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ عُمَرَ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ بَابُوَيْهٍ بِإِسْنَادٍ لَهُ أَنَّ عَبْدَ الْعَظِيمِ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ الْعَلَوِيَّ كَانَ مَرِيضًا فَكَتَبَ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَرَفَنِي يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ عَنِ الْخَيْرِ الْمُرَوِيِّ أَنَّ أَبَا طَالِبٍ فِي ضَخْصَاحٍ مِنْ نَارٍ يَغْلِي مِنْهُ دِمَاغُهُ فَكَتَبَ إِلَيْهِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّكَ إِنِ شَكَّكَتَ فِي إِيمَانِ أَبِي طَالِبٍ كَانَ مَصِيرُكَ إِلَى النَّارِ...»

عبد العظیم بن عبد الله علوی بیمار شد و به امام رضا علیه السلام نوشت: ای پسر رسول خدا! مرا از خبری که روایت شده: «ابوطالب در گودالی از آتش است که مغزش از آن می‌جوشد» آگاه فرما. امام علیه السلام در پاسخ نوشت: بسم الله الرحمن الرحيم. اما بعد، اگر تو در ایمان ابوطالب شک کنی، سرانجامت به آتش خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۵، ص ۱۱۰ و ۱۱۱).

پاسخ قاطع امام رضا علیه السلام در این نامه، حاوی یک استدلال کلامی عمیق است که از سطح یک دفاع شخصی فراتر می‌رود. ایشان «شک در ایمان ابوطالب» را مستقیماً به «سرنوشت ایمانی فرد شک‌کننده» پیوند می‌زنند. منطق این پیوند را باید در دو وجه جست‌وجو کرد: نخست، شخصیت ابوطالب علیه السلام به عنوان حامی و نخستین مدافع پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم چنان با تاروپود اسلام گره خورده که تردید در ایمان او، در حقیقت تردید در بنیان‌های تاریخ اسلام و جایگاه رسول خداست. دوم و مهم‌تر، «شک» در ایمان او نشانه پذیرش یک روایت ساختگی و بی‌اعتنایی به ادله قطعی ایمان اوست که خود، نوعی انحراف اعتقادی محسوب می‌شود. بدین سان،

امام علیه السلام با این پاسخ، ضمن تأیید قطعی ایمان ابوطالب و نفی آن روایت یک اصل کلی را تثبیت می‌کنند: تردید در ایمان اولیای برگزیده خدا، می‌تواند به خروج از دایره ایمان بینجامد.

۱۰-۶. روایت دهم: ارث بردن

دهمین روایت، تلفیقی از جدال فکری، شعر و مکاشفه است:

«حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عُمَرَ الدَّقَّاقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادِ الْأَدَمِيِّ عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَسَنِيِّ عَنْ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ صَالِحِ الْهَرَوِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي مُعَمَّرُ بْنُ خِلَادٍ وَجَمَاعَةٌ قَالُوا: دَخَلْنَا عَلَى الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ لَهُ بَعْضُنَا جَعَلْنَا اللَّهُ فِدَاكَ مَا لِي أَرَاكَ مُتَغَيِّرَ الْوَجْهِ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِنِّي بَقَيْتُ لِيَلْتِي سَاهِرًا مُتَفَكِّرًا فِي قَوْلِ مَرْوَانَ بْنِ أَبِي حَفْصَةَ

لِبَنِي النَّبَاتِ وَرِثَةِ الْأَعْمَامِ

أَنِّي يَكُونُ وَ لَيْسَ ذَاكَ بِكَائِنٍ

ثُمَّ نَمْتُ فَإِذَا أَنَا بِقَائِلٍ قَدْ أَخَذَ بَعْضَادَةَ الْبَابِ وَ هُوَ يَقُولُ:

لِلْمُشْرِكِينَ دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ
وَالْعَمُّ مَثْرُوكٌ بِغَيْرِ سَهَامِ

أَنِّي يَكُونُ وَ لَيْسَ ذَاكَ بِكَائِنٍ

سَجَدَ الطَّلِيْقُ مَخَافَةَ الصَّمْصَمِ

لِبَنِي النَّبَاتِ نَصِيْبُهُمْ مِنْ جَدِّهِمْ

فَمَضَى الْقَضَاءُ بِهِ مِنَ الْحُكَامِ

مَا لِلطَّلِيْقِ وَ لِلتُّرَاثِ وَ إِنَّمَا

حَازَ الْوَرَاثَةَ عَنْ بَنِي الْأَعْمَامِ

قَدْ كَانَ أَخْبَرَكَ الْقُرْآنُ بِفَضْلِهِ

يَبْكِي وَ يُسْعِدُهُ ذُوو الْأَرْحَامِ؛

إِنَّ ابْنَ فَاطِمَةَ الْمُنَوَّهَ بِاسْمِهِ

وَ بَقِيَ ابْنٌ نَثْلَةٌ وَاقِفًا مُتَرَدِّدًا

... معمر بن خلاد و جماعتی گفتند: بر امام رضا علیه السلام وارد شدید پس یکی از ما عرض کرد: فدایت شوم چرا رخسار مبارکتان را دگرگون می‌بینم؟ فرمود: من بیشتر شب بیداری کشیدم و در این شعر مروان بن ابی حفصه می‌اندیشیدم که گفته است:

از کجا می‌شود و این شدنی نخواهد بود دخترزاده‌ها ارث به جای عموها برند

سپس خوابیدم در عالم خواب دیدم شخصی چهارچوب در را گرفته و می‌گوید:

این شدنی نخواهد بود که مشرکین پرچم‌داران اسلام باشند.

دخترزادگان از جدشان ارث می‌برند درحالی که عمو بدون سهم الارث کنار می‌رود.

آنکه اسیر مسلمین شده چگونه ارث نبوت برد؟ از ترس شمشیر اظهار اسلام کرده

قرآن از پیش به مقام آنکه ارث برد خبر داده و احکام آن را گفته است.

فرزند فاطمه که مشهور همگان است او ارث نبوت را از عموزاده‌ها می‌برد.

اما فرزند نتیلہ متحیر در کنار می‌ایستد و می‌گرید و خویشانش با وی همدمی می‌کنند» (ابن بابویه،

آشفتگی امام از بیت مروان بن ابی حفصه (از نواصب) است که معتقد بود میراث پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم باید به عمویش عباس برسد، نه فرزندان فاطمه سلام الله علیها. پاسخ از طریق تجربه غیبی و شعر می آید؛ هاتف فرشته‌ای است (ابن بابویه، ۱۳۹۶، ص ۵۷۶). تحلیل اشعار سه وجه دارد: نخست، وارونه‌سازی: «لِلْمُشْرِكِينَ» اشاره به عباس دارد که در جنگ‌های مشرکان شرکت داشت و در بدر اسیر شد. «طلیق» نیز عباس است که از کشتن آزاد شد. «مخافة الصمصام» یعنی شمشیر امیرالمؤمنین علیه السلام که عباس از ترس آن اسلام آورد. دوم، استناد قرآنی: «قَدْ كَانَ أَخْبَرَكَ الْقُرْآنُ؛ همانا قرآن از پیش، تو را خبر داده بود» ناظر به آیه «أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ...؛ آیا آب دادن به حاجیان...» است. «فَمَضَى الْقَضَاءُ؛ و [این گونه بود که] حکم [الهی] جاری گشت» اشاره به حکم ابوبکر به نفع علی علیه السلام در نزاع ارثی دارد. سوم، داوری تاریخی «ابن فاطمه» علی علیه السلام است (فاطمه بنت اسد). «ابن ثلثه» (نفیله) کنیزی بود که عبدالمطلب از او صاحب عباس شد؛ زیر با شرط عدم تصدّر عباس مصالحه کرد (همان). بدین سان امام با شعر و رؤیا از حق اهل بیت علیهم السلام دفاع و مشروعیت رقیب را ویران می کند.

روایات تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام به واسطه عبدالعظیم حسنی (ره)			
ردیف	راوی واسطه	موضوع	حوزه
۱	ابراهیم بن ابی محمود	تفسیر «ختم» (بقره/۷)	تفسیری
۲	ابراهیم بن ابی محمود	تفسیر «نظر الی الله» (قیامت/۲۳)	تفسیری
۳	ابراهیم بن ابی محمود	مرز ایمان و اسلام؛ حقوق همسایه	اخلاقی
۴	بدون واسطه	هشدار آزار ولی: شرک	اخلاقی-کلامی
۵	محمود/ابراهیم بن ابی بلاد	شکر مخلوق: شکر خالق	اخلاقی
۶	بدون واسطه	هشت امر تکوینی در قضا و قدر	کلامی
۷	ابراهیم بن ابی محمود	نفی نزول خدا؛ تصحیح تحریف	تفسیری-کلامی
۸	سهل بن سعد ← سهل بن یسع	رؤیت هلال؛ احتیاط در یوم الشک	فقهی
۹	بدون واسطه (مکاتبه)	ایمان ابوطالب؛ شک: آتش	کلامی
۱۰	عبدالسلام بن صالح هروی	دفاع از ارث اهل بیت علیهم السلام	تفسیری-تاریخی

۷. بررسی راویان و اساتید

در این بخش به دو تن از راویانی که حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) به واسطه آنان از امام رضا علیه السلام روایت نموده، پرداخته می شود.

۷-۱. ابوتراب عبیدالله (عبدالله) بن موسی رویانی

عبیدالله بن موسی رویانی، مکتبی به «ابوتراب»، از راویان حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) است (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴، ج ۷، ص ۴۸؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۸). محمد بن هارون صوفی نیز از او روایت کرده اما رجالیان وی را «مهمل و مجهول» دانسته اند (عطاردی، ۱۳۷۳، ص ۲۸۹؛ تستری، ۱۴۱۹، ج ۹، ص ۳۹۱).

۷-۲. ابراهیم بن ابی محمود

کلیدی ترین استاد حضرت عبدالعظیم در نقل از امام رضا علیه السلام، ابراهیم بن ابی محمود است. وی از اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام و خراسانی بوده (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۰۹؛ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۵۶) و وثاقتش به تواتر از رجالیون نقل شده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۵؛ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۵۱؛ ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۱۳). او دارای تألیفاتی چون «کتاب» و «المسائل» بوده (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۶۵۹) و راویانی چون احمد بن محمد بن عیسی، ابراهیم بن هاشم و حضرت عبدالعظیم از وی روایت کرده اند (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۱۰). بر روایات وی اعتماد شده (حلی، ۱۴۱۱، ص ۳) و پس از امام رضا علیه السلام نیز زنده بوده است (کشی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۸۳۸).

۷-۳. سهل بن سعد

سهل بن سعد ساعدی، از اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و امام علی علیه السلام است (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۶۶)، اما شخصی که حضرت عبدالعظیم به واسطه او از امام رضا علیه السلام روایت کرده، به تصریح رجالیان، فرد دیگری است. طبق نظر خوئی، این راوی به احتمال قوی «سهل بن یسع بن عبدالله اشعری قمی» است (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۹، ص ۳۷۱) که از اصحاب امام کاظم و امام رضا علیه السلام بوده (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۵۸) و با وصف «ثقة ثقة» توثیق شده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۸۶؛ حلی، ۱۴۱۱، ص ۸۱). ذکر «سهل بن سعد» در سند، از باب تصحیف در کتابت این دو نام مشابه است.

۷-۴. ابی سعد (ابوسعید) سهل بن زیاد آدمی

سهل بن زیاد، مکتبی به «ابوسعید» و «ابوالخیر»، از راویان اهالی ری است که از امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم السلام روایت کرده (کشی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۸۳۷؛ واعظ

طهرانی کجوری، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۳۱۱ و ۳۱۲). داوری‌های رجالی درباره او متعارض است: شیخ طوسی در رجال خود وی را توثیق کرده (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۸۷)، اما ابن غضائری و نجاشی او را «ضعیف» «فاسد الروایة و الدین» و «غالی» خوانده‌اند (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۶۷؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۸۵). احمد بن محمد بن عیسی اشعری نیز او را به غلو متهم و از قم اخراج کرد (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۱۲۵؛ فرشیچیان، ۱۳۸۴، ص ۱۰۲). باین حال باتوجه به توثیق شیخ طوسی و نیز سابقه بازگشت احمد بن عیسی از اتهام مشابه علیه احمد بن خالد برقی، نمی‌توان سهل را مطلقاً مطروح دانست؛ بلکه روایات او باید با سنجه‌های دیگر ارزیابی شوند (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۹، ص ۳۵۶؛ کربلایی پازکی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۲۹۱).

۵-۷. محمود (ابراهیم) بن ابی بلاد

در منابع رجالی، نام «محمود بن ابی بلاد» یافت نمی‌شود اما نگارندگان با جست‌وجو در کتب رجال، به شخصیتی با نام «ابراهیم بن ابی بلاد» دست یافته‌اند که از روایان امام رضا علیه السلام بوده و حضرت عبدالعظیم (ره) نیز با واسطه او از آن حضرت روایت کرده است. از این رو احتمال تصحیف «محمود» به جای «ابراهیم» قوی به نظر می‌رسد. ابراهیم بن ابی بلاد، فرزند «یحیی بن سلیم» (مکنی به ابویحیی یا ابواسماعیل)، از اصحاب موثق امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام است (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۲ و ۱۷۳). پدرش «ابی البلاد» نیز موثق و دارای کتاب اصل بوده است (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۲). ابراهیم و پسرانش (محمّد و یحیی) از روایان جلیل‌القدر و قابل‌اعتماد عصر امام رضا علیه السلام به شمار رفته‌اند (عطاردی، ۱۳۷۳، ص ۲۶۳) و محمّد بن سهل بن یسع از او روایت کرده است (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۷۳).

۶-۷. عبدالسلام بن صالح هروی

عبدالسلام بن صالح، مکنی به «ابوالصلت» و به قولی «ابوعبدالله» (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۱، ص ۱۹)، از روایان برجسته امام رضا علیه السلام است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۵؛ حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۱۷). وی با اوصاف «موثق» (کشی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۸۷۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۵)، «مأمون علی الحدیث»، «نقی الحدیث» (کشی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۸۷۲) و «صحیح الحدیث» (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۵؛ ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۲۲۴؛ حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۱۷) و همچنین «ممدوح» (ابن داود، ۱۳۴۲، ص ۴۰۰) ستوده شده است. در منابع تصریح شده که کذب از او دیده نشده و شیعه بوده است (کشی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۸۷۲). البته شیخ طوسی او را «عامی» دانسته (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۶۰) که رجالیان آن را ناشی از سهو قلم می‌دانند. حمدان بن سلیمان از او

روایت کرده (بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۲، ص ۷۳۲) و کتاب «وفاء الرضا علیه السلام» از تألیفات اوست (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۴۵).

۸. تحلیل یافته‌ها

تحلیل تلفیقی حاضر می‌کوشد شبکه معنایی ده روایت رافراتر از تفکیک «تفسیر» و «اخلاق» واکاوی کند.

۸-۱. تنزیه ذات و کلام الهی

شپالوده روایات تفسیری، نفی جبر و تشبیه است. امام در روایت نخست، «ختم» در آیه «خَتَمَ اللَّهُ عَلَيَّ قُلُوبَهُمْ» (بقره ۷) را نه فعلی جبری، که کیفری در برابر کفر می‌داند: «الْخَتَمُ: هُوَ الطَّبْعُ عَلَيَّ قُلُوبِ الْكَفَّارِ عُقُوبَةً عَلَيَّ كُفْرِهِمْ؛ ختم، مهر زدن بر دل‌های کافران به کیفر کفرشان است» (بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۳۳). سپس با تضمین آیه «فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا» (نساء/۱۵۵)، باور به تکلیف فراتر از طاقت را نشانه خروج از ایمان می‌خواند (جعفری، ۱۳۸۲، ص ۲۷ و ۲۸). در امتداد این نگاه، روایت دوم با تأویل «ناظِرَةٌ» (قیامت ۲۳) به «تَنْتَظِرُ ثَوَابَ رَبِّهَا؛ منتظر پاداش پروردگار خود» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۰۹)، هرگونه دلالت بر رؤیت فیزیکی خداوند را منتفی می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۳، ص ۲۹۵). اوج این رویکرد در روایت هفتم نمایان می‌شود؛ آنجا که امام در برابر حدیث ساختگی نزول خداوند به آسمان دنیا می‌فرماید: «لَعَنَ اللَّهُ الْمُحَرِّفِينَ الْكَلِمَ عَن مَوَاضِعِهِ... إِنَّمَا قَالَ... يُنْزِلُ مَلَكًا؛ خدا لعنت کند تحریف‌کنندگان کلمات را... بلکه فرمود: فرشته‌ای را فرو می‌فرستد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۴۱۰ و ۴۱۱). حذف مفعول «مَلَكًا» از حدیث، گزاره توحیدی را به ورطه تشبیه کشانده است.

۸-۲. مراتب دینداری و مسئولیت اجتماعی

روایات سوم تا پنجم، شبکه منسجمی از مفهوم دینداری ترسیم می‌کنند. روایت سوم، مؤمن و مسلمان را چنین تعریف می‌کند: «الْمُؤْمِنُ الَّذِي إِذَا أَحْسَنَ اسْتَبَشَّرَ وَ إِذَا أَسَاءَ اسْتَغْفَرَ وَ الْمُسْلِمُ الَّذِي يَسْلَمُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَ يَدِهِ؛ مؤمن کسی است که چون نیکی کند شاد شود و چون بدی کند استغفار نماید، و مسلمان کسی است که مسلمانان از دست و زبانش سالم باشند». آنگاه با تعبیر طردکننده «لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَأْمَنْ جَارُهُ بِوَأْتِقَهُ؛ از ما نیست کسی که همسایه‌اش از آسیب‌های او در امان نباشد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴)، دینداری را به مسئولیتی عینی (امنیت همسایه) گره می‌زند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۸۲). روایت چهارم با فرمان به «الصَّدَقُ فِي الْحَدِيثِ وَ أَدَاءُ الْأَمَانَةِ... وَ الْمُرَاوَرَةِ؛ راستگویی و امانتداری... و دیدار با یکدیگر»، همبستگی اجتماعی را تجویز و در مقابل، «تمزیق» یکدیگر را خط قرمز معرفی می‌کند. نکته قانونی این روایت، هم‌عرض شدن «آزار ولی» با «شرک به خدا» است: «إِلَّا مَنْ أَشْرَكَ بِهِ أَوْ آذَى وَلِيًّا مِنْ أَوْلِيَائِي؛ مگر کسی که به او شرک ورزد یا دوستی از

دوستان مرا آزار دهد» (مفید، ۱۴۱۳، ص ۲۴۷). این هم عرضی، پیوند هستی شناختی «ولایت» و «توحید» را آشکار می‌کند. این منطقی در روایت پنجم کامل می‌شود: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعَمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ؛ هر که سپاسگزار نعمت‌دهنده از آفریدگان نباشد، خداوند را سپاس نگفته است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴). شکر مخلوق، تمرین و نشانه شکر خالق است.

۳-۸. تحدید قلمرو قضا و تکلیف

روایات ششم و هشتم، مرز میان جبر و اختیار را تبیین می‌کنند. روایت ششم هشت امر تکوینی (خواب و بیداری، توان و ناتوانی، سلامت و بیماری، مرگ و زندگی) را منحصرأ به «قضاء الله و قدره» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۹۵) منوط و آنها را از دایره اختیار خارج می‌سازد. روایت هشتم همین منطقی را به حوزه تکلیف می‌کشاند: «الصَّوْمُ لِلرُّؤْيَةِ وَالْفِطْرُ لِلرُّؤْيَةِ؛ روزه و افطار، وابسته به رؤیت هلال است». سپس با نقل کلام امیرالمؤمنین علیه السلام، روزه بوم‌الشک را نه به نیت رمضان، که به عنوان احتیاط تجویز می‌کند: «لَأَنَّ أَصُومَ يَوْمًا مِنْ شَعْبَانَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَفْطِرَ يَوْمًا مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ؛ اگر یک روز از شعبان را روزه بگیرم نزد من محبوب‌تر است از افطار یک روز رمضان» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۳، ص ۳۰۳). این تفکیک، مرز «بدعت در عبادت» و «احتیاط» را روشن می‌سازد.

۴-۸. حقیقت تاریخی به مثابه امر ایمانی

روایات نهم و دهم از صیانت حقیقت تاریخی دفاع می‌کنند. پاسخ امام به تردید عبدالعظیم (ره) درباره ایمان ابوطالب علیه السلام قاطع است: «فَأِنَّكَ إِن شَكَّكَتْ فِي إِيْمَانِ أَبِي طَالِبٍ كَانَ مَصِيرُكَ إِلَى النَّارِ؛ اگر در ایمان ابوطالب شک کنی، سرانجامت به آتش خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۵، ص ۱۱۰ و ۱۱۱). پیوند «شک در ایمان» یک حامی پیامبر صلی الله علیه وآله با «سرنوشت اخروی»، نشان می‌دهد تردید در این حقایق، پذیرش روایت‌های دشمنان و تمهید انکار فضایل اهل بیت علیهم السلام است. روایت دهم نیز با دفاع از حقوق ارث اهل بیت، همین الگو را دنبال می‌کند. آشفتگی امام از بیت مروان ناصبی، با الهام غیبی و شعری پاسخ می‌یابد که عباس «طلیق» را در برابر علی بن ابی طالب علیه السلام قرار می‌دهد: «إِنَّ ابْنَ فَاطِمَةَ الْمُتَوَّهَ بِاسْمِهِ حَازَ الْوَرَاثَةَ عَنْ بَنِي الْأَعْمَامِ؛ همانا فرزند فاطمه که نامش بلندآوازه است، میراث را از عموزادگان برگرفت» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۷۵ و ۱۷۶).

در مجموع، این ده روایت منظومه‌ای فکری را شکل می‌دهند که در آن توحید خاستگاه تنزیه، دینداری شبکه مسئولیت‌های اجتماعی در پیوند با ولئی، و حقیقت تاریخی بخشی از پیکره ایمان است.

شبکه مفهومی و منظومه فکری روایات عبدالعظیم از منظر تحلیل محتوای تلفیقی			
ردیف	محور اصلی	مفاهیم کلیدی	پیوند با قرآن و کلام امامیه
۱	تنزیه ذات و کلام الهی	ختم: عقوبت نه جبر ناظره: انتظار ثواب نه رؤیت فیزیکی نفی تحریف حدیث نزول	بقره/۷ نساء/۱۵۵ قیامت/۲۳ شوری/۱۱ نفی تشبیه و جبر
۲	مراتب دینداری و مسئولیت اجتماعی	ایمان (استبشار+استغفار) اسلام (سلامت دیگران) هم عرضی آزار ولی با شرک شکر مخلوق: شکر خالق	الرحمن/۴۷ پیوند ولایت و توحید نظریه «امر بین الامرین»
۳	تحدید قلمرو قضا و تکلیف	هشت امر تکوینی خارج از اختیار، رؤیت شرط وجوب روزه، احتیاط در یوم الشک	عدم تعارض قضا و قدر با اختیار بدعت در مقابل احتیاط فقهی
۴	حقیقت تاریخی به مثابه امر ایمانی	شک در ایمان ابوطالب: خروج از ایمان، ارث اهل بیت در برابر عباس طلیق	دفاع از سیره و تاریخ صحیح نقد روایت‌های نواصب

جدول ۲: شبکه مفهومی و منظومه فکری ده روایت از منظر تحلیل محتوای تلفیقی

۹. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بازشناسی جایگاه حضرت عبدالعظیم حسنی (ره) در نقل روایات تفسیری و اخلاقی امام رضا علیه السلام و تحلیل شبکه روایان مرتبط به انجام رسید. یافته‌های این تحقیق را می‌توان در سه سطح «تاریخی-کتاب‌شناختی»، «رجالی-سندی» و «تحلیلی-محتوایی» ارائه کرد:

نخست، در سطح تاریخی-کتاب‌شناختی، این پژوهش نشان داد که حضرت عبدالعظیم (ره)، فراتر از یک راوی صرف، نخستین گردآورنده خطبه‌های امام علی علیه السلام در کتاب «خطب امیرالمؤمنین علیه السلام» بوده است. با توجه به تقدّم زمانی ایشان بر سید رضی (ره)، به احتمال قوی این کتاب یکی از مصادر مهم در تدوین نهج البلاغه به شمار می‌رود. همچنین،

عرضه اعتقادات بر امام هادی علیه السلام و تأیید صریح ایشان، جایگاه ممتاز کلامی و وثاقت اعتقادی حضرت عبدالعظیم را تثبیت کرده است.

دوم، در سطح رجالی - سندی، با بررسی سلسله اسناد ده روایت منتخب، مشخص شد که اصلی ترین واسطه نقل حضرت عبدالعظیم از امام رضا علیه السلام، «ابراهیم بن ابی محمود» است؛ راوی ای موثق که وثاقتش به تواتر در منابع رجالی ثبت شده است. دیگر راویان این شبکه، از جمله عبدالسّلام بن صالح هروی و سهل بن یسع اشعری، نیز عموماً در زمره راویان معتبر جای می گیرند. در این میان، یک دستاورد مهم رجالی، شناسایی احتمال تصحیف «محمود بن ابی بلاد» به جای «ابراهیم بن ابی بلاد» است که با قرائن رجالی تقویت می شود. همچنین، حضور راویانی چون سهل بن زیاد آدمی در برخی اسناد، لزوم احتیاط در اعتبارسنجی نهایی را گوشزد می کند.

سوم، در سطح تحلیلی - محتوایی، واکاوی ده روایت نشان داد که امام رضا علیه السلام از مجرای حضرت عبدالعظیم، آموزه هایی را در دو حوزه «تفسیر» و «اخلاق» منتقل کرده اند. در بُعد تفسیری مفاهیمی چون «ختم»، «نظر الی الله» و «عدم تشبیه» با رویکردی تنزیهی و گاه از خلال «تصحیح احادیث تحریف شده» تبیین شده اند. در بُعد اخلاقی نیز، شبکه مفهومی «ایمان، اسلام، احسان، شکر و پرهیز از آزار» ترسیم و بر پیوند «اذیت ولی» با «شرک» تأکید شده است. در مجموع این روایات نشان می دهند که حضرت عبدالعظیم (ره) حلقه ای مطمئن و مؤثر در زنجیره انتقال این تراث گران بها بوده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۹ش). مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- ابراهیم زاده، مریم (۱۳۹۳ش). **نقش و اهمیت حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در عصر امام هادی علیه السلام**. همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی علیه السلام. تهران. ۴۰۵-۳۸۶.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش). **الأمالی**. تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ش). **عیون أخبار الرضا علیه السلام**. تهران: جهان.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۶ش). **لوامع الأنوار**. قم: القرآن الصاعد.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). **من لایحضره الفقیه**. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۰۴ق). **تهذیب التهذیب**. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر التوزیع.
- ابن داود، حسن بن علی بن داود (۱۳۴۲ش). **الرجال**. تهران: دانشگاه تهران.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۲۰ق). **طرف من الأنباء و المناقب**. مشهد: تاسوعا.
- ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۳۶۴ش). **الرجال**. قم: دارالحديث.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). **معجم مقاییس اللغة**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- اعتضاد السلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۹۶ش). **احوال حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام و دیگر امامزادگان مدفون در ری و امامزادگان زید بن علی و یحیی علیهما السلام**. قم: دارالحديث.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۶۲ش). **طلب و اراده**. تهران: مرکز علمی و فرهنگی.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۳۷۴ش). **البرهان فی تفسیر القرآن**. قم: مؤسسه بعثه.
- بروجردی، آقا حسین (۱۳۸۶ش). **جامع أحادیث الشیعه**. تهران: فرهنگ سبز.
- تستری (شوشتری)، محمد تقی (۱۴۱۹ق). **قاموس الرجال**. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- جزائری، نعمت الله بن عبدالله (۱۳۸۱ش). **قصص الأنبياء**. تهران: فرحان.
- جعفری، یعقوب (۱۳۸۲ش). **مهر زدن خدا بر دل کافران**. معارف قرآنی. ۱۲. ۳۰-۲۷.
- جوهری، محمد (۱۴۲۴ق). **المفید من معجم رجال الحديث**. قم: مکتبه المحلاتی.
- حافظیان بابلی، ابوالفضل (۱۳۸۲ش). **حضرت عبدالعظیم از نگاه آیت الله مرعشی نجفی (ره)**. میراث شهاب. ۶۳-۵۷.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). **تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه**. قم: مؤسسه آل البيت علیهما السلام.
- حسینی خطیب، سید عبدالزهراء (۱۴۰۹ق). **مصادر نهج البلاغه و اسانیده**. بیروت: دارالزهراء.
- حسینیان قمی، مهدی (۱۳۸۲ش). **آفتاب ری حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام از منظر امامان معصوم علیهم السلام**. علوم حدیث. ۲۷. ۹۷-۴۷.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱ق). **الرجال**. نجف: دارالذخائر.
- خوئی، ابوالقاسم (۱۳۸۴ش). **البیان فی تفسیر القرآن**. قم: دارالثقلین.
- خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق). **معجم رجال الحديث**. تهران: توحید.

- دیانت، فاطمه (۱۳۹۶ش). شهر ری. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ قرآن. بیروت: دارالشامیه.
- ری شهری، محمد (۱۳۹۰ش). حکمتنامه حضرت عبدالعظیم علیه السلام. قم: دارالحديث.
- زیبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر.
- سالاری، عزیزالله (۱۳۷۸ش). قضا و قدر. تهران: مؤسسه نشر.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۸ق). موسوعة طبقات الفقهاء. قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.
- سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۶۵ش). گلستان سعدی. تهران: امیر کبیر
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۵ق). تدریب الراوی فی شرح تقریب النواوی. ریاض: مکتبه الکواثر.
- صدر، رضا (۱۴۲۰ق). الاجتهاد و التقليد. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۵۲ش). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). الإحتجاج علی أهل اللجاج. مشهد: مرتضی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ش). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳ش). الرجال. قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعه المدرسین بقم المقدسه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰ق) الفهرست. قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.
- عرفانیان، غلامرضا (۱۴۱۷ق). مشایخ الثقافت. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- عطاردی، عزیزالله و هزار، علیرضا (۱۳۸۲ش). مسند حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام. قم: دارالحديث.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۳ش). عبدالعظیم الحسنی حیاته و مسنده (زندگانی حضرت عبدالعظیم علیه السلام). تهران: عطارد.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۸۸ش). مسند امام هادی ابوالحسن علی بن محمد علیه السلام. تهران: عطارد.
- علی بن حسین علیه السلام (۱۳۹۰ش). رساله الحقوق. تهران: تبلیغات اسلامی.
- فرشچیان، رضا (۱۳۸۴ش). پیشگامان تشیع در ایران: همراه با رویکردی تفصیلی به رجال اشعریان. قم: انتشارات زائر.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۲۶ق). حاشیه الوافی. قم: مؤسسه علامه مجدد وحید بهبهانی.
- قاسمی، محمدعلی (۱۴۰۱ش). بررسی تحلیلی روایات تفسیری امام رضا علیه السلام. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- قاضی زاهدی، احمد (۱۳۸۴ش). اهل بیت علیهم السلام مشکل گشای حاجتمندان. قم: حاذق.
- قائدان، اصغر (۱۳۸۲ش). آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام در گذشته و حال. قم: دارالحديث.
- قائدان، اصغر (۱۳۹۶ش). حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام. تهران: پژوهش‌های فرهنگی.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ق). سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار. قم: اسوه.

- کربلایی پازکی، علی و همکاران (۲۰۴۱ش). **تضعیفات و توثیقات سهل بن زیاد در ترازوی داوری.** دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی. (۰۳). ۵۱. ۲۰۳-۷۲.
- کشی، محمد بن عمر (۳۶۳۱ش). **الرجال.** قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۹۲۴۱ق). **الکافی.** قم: دارالحدیث.
- مجلسی، محمدباقر (۸۷۳۱ش). **ایمان و کفر.** تهران: عطار.
- مجلسی، محمدباقر (۳۰۴۱ق). **بحار الأنوار.** بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محدث نوری، حسین بن محمد تقی (۸۰۴۱ق). **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل.** قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- مدیر شانه‌چی، کاظم (۶۵۳۱ش). **درایه الحدیث.** مشهد: دانشگاه فردوسی.
- مطهری، مرتضی (۹۷۳۱ش). **عدل الهی.** تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۳۱۴۱ق). **الإختصاص.** قم: المؤتمر العالمی لالقیة الشيخ المفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۷۳۱ش). **تفسیر نمونه.** تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- میردامادی، سید محمدباقر (۶۹۳۱ش). **اعتقادات شیعه از دیدگاه حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام.** تهران: اندیشه مولانا.
- نجاشی، احمد بن علی (۵۶۳۱ش). **الرجال.** قم: جماعة المدرسین فی حوزه العلمیه بقم.
- نراقی، ابوالقاسم (۲۲۴۱ق). **شعب المقال فی درجات الرجال.** قم: کنگره بزرگداشت محققان ملا مهدی و ملا احمد نراقی.
- نمازی شاهرودی، علی (۴۱۴۱ق). **مستدرکات علم رجال الحدیث.** تهران: فرزند مؤلف.
- نمازی شاهرودی، علی (۹۱۴۱ق). **مستدرک سفینه البحار.** قم: جماعة المدرسین فی حوزه العلمیه بقم.
- واعظ طهرانی کجوری، محمدباقر بن اسماعیل (۲۸۳۱ش). **روح و ریحان (جنة النعیم والعیش السلیم فی احوال السید عبدالعظیم الحسینی علیه السلام و التکریم).** قم: دارالحدیث.

References

- The Holy Qur’an (1389 Sh). Translated by Nasser Makarem Shirazi. Qom: Ali ibn Abi Talib (A.S.) Publications.
- ‘Aṭarudi, ‘Aziz Allah (1373 Sh). ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī: Ḥayātuhu wa Musnaduh [Zindigānī-ye Ḥaḍrat-e ‘Abd al-‘Azīm (A.S.)] [The Life and Musnad of ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī]. Tehran: ‘Aṭarud.
- ‘Aṭarudi, ‘Aziz Allah (1388 Sh). Musnad-e Imām Hādī Abu al-Ḥasan ‘Alī ibn Muḥammad (A.S.). Tehran: ‘Aṭarud.
- ‘Aṭarudi, ‘Aziz Allah, & Hazar, Ali Reza (1382 Sh). Musnad-e Ḥaḍrat-e ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) [The Musnad of Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.)]. Qom: Dar al-Hadith.
- ‘Irfāniyan, Ghulam Reza (1417 AH). Mashāyikh al-Thiqāt. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Ali ibn Husayn (A.S.) (1390 Sh). Risālat al-Ḥuqūq [The Treatise on Rights]. Tehran: Islamic Propagation.
- Baḥrani, Seyed Hashim ibn Sulayman (1374 Sh). Al-Burhān fī Tafṣīr al-Qur’ān. Qom: Bi’t that Institute.
- Borujerdi, Aqa Husayn (1386 Sh). Jāmi‘ Aḥādīth al-Shī‘ah. Tehran: Farhang-e Sabz Publications.
- Diyanat, Fatemeh (1396 Sh). Shahr-e Rayy [The City of Rayy]. Tehran: Cultural Research Office.
- Ebrahimzadeh, Maryam (1393 Sh). The Role and Significance of Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) in the Era of Imam Hādī (A.S.). International Conference on Sibṭ al-Nabī Imam Hasan Mujtabā (A.S.). Tehran, 386–405.
- Farshchiyan, Reza (1384 Sh). Pīshgāmān-e Tashayyū‘ dar Iran: Hamrāh bā Rūykarḍī Tafṣīlī bih Rijāl-e Ash‘ariyān [The Pioneers of Shi‘ism in Iran: With a Detailed Approach to the Transmitters of the Ash‘arīs]. Qom: Zā’ir Publications.
- Fayḍ Kashani, Mulla Muhsin (1426 AH). Ḥāshiyat al-Wāfī. Qom: Mu‘assasah-ye ‘Allāmeḥ Mujaddid Waḥīd Behbahānī.
- Hafiziyan Baboli, Abolfazl (1382 Sh). Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm from the Viewpoint of Ayatollah Mar‘ashi Najafī (RA). Mīrāth-e Shahab, 57–63.
- Hilli, Hasan ibn Yusuf (1411 AH). Al-Rijāl. Najaf: Dar al-Dhakha’ir.
- Hosseini Khatib, Seyed ‘Abd al-Zahra’ (1409 AH). Maṣādir Nahj al-Balāghah wa Asānīduh. Beirut: Dar al-Zahra’.
- Hosseinian Qummi, Mahdi (1382 Sh). The Sun of Rayy: Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm al-

- Ḥasanī (A.S.) from the Perspective of the Infallible Imams (A.S.). ‘Ulūm-e Ḥadīth [Hadith Sciences], 27, 47–97.
- Hurr al-‘Amili, Muhammad ibn al-Hasan (1409 AH). Tafṣīl Wasā’il al-Shī’ah ilā Taḥṣīl Masā’il al-Sharī’ah. Qom: Al al-Bayt (A.S.) Institute.
- I’tīdād al-Salṭanah, Ali-Quli Mirza (1396 Sh). Aḥwāl-e Ḥaḍrat-e ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) va Digar Emamzadegan-e Madfun dar Rayy va Emamzadegan-e Zayd ibn Ali va Yahyā (A.S.) [The Biography of Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) and Other Imamzadehs Buried in Rayy, and the Imamzadehs Zayd ibn Ali and Yahyā (A.S.)]. Qom: Dar al-Hadith.
- Ibn al-Ghaḍa’iri, Ahmad ibn Husayn (1364 Sh). Al-Rijal. Qom: Dar al-Hadith.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1376 Sh). Al-Amali. Tehran: Ketabchi.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1378 Sh). ‘Uyun Akhbar Reza(A.S.). Tehran: Jahan.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1396 Sh). Lawami‘ al-Anwar. Qom: Al-Qur’an al-Ṣā‘id.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1413 AH). Man La Yahḍuru al-Faqīh. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom.
- Ibn Dawud, Hasan ibn Ali ibn Dawud (1342 Sh). Rijal. Tehran: University of Tehran.
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris (1404 AH). Mu‘jam Maqayis al-Lughah. Qom: Islamic Propagation Office of the Qom Seminary.
- Ibn Hajar al-‘Asqalani, Ahmad ibn Ali (1404 AH). Tahdhīb al-Tahdhīb. Beirut: Dar al-Fikr li al-Tiba‘ah wa al-Nashr wa al-Tawzi‘.
- Ibn Tawus, Ali ibn Musa (1420 AH). Taraf min al-Anba’ wa al-Manaqib. Mashhad: Tasu‘a.
- Ja‘fari, Ya‘qub (1382 Sh). God’s Sealing of the Hearts of the Unbelievers. Ma‘ārif-e Qur’ānī [Qur’anic Studies], 12, 27–30.
- Jawahiri, Muhammad (1424 AH). Al-Mufid min Mu‘jam Rijāl al-Ḥadīth. Qom: Maktabat al-Maḥallātī.
- Jaza’iri, Ni‘mat Allah ibn ‘Abd Allah (1381 Sh). Qiṣaṣ al-Anbiyā’ [Stories of the Prophets]. Tehran: Farhan.
- Karbala’i Pazuki, Ali, et al. (1402 Sh). The Weakening and Authentication of Sahl ibn Ziyad on the Scales of Judgement. Dū-Faṣṣnāmeḥ-ye ‘Ilmī-ye Ḥadīth-Pazhūhī [Bian-annual Scientific Journal of Hadith Studies], 15(30), 270–302.
- Kashshi, Muhammad ibn ‘Umar (1363 Sh). Al-Rijāl. Qom: Al al-Bayt (A.S.) li Ihyā’ al-Turāth Institute.
- Khu’i, Abu al-Qasim (1384 Sh). Al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur’ān. Qom: Dar al-Thaqalayn.

- Khu’i, Seyed Abu al-Qasim (1413 AH). *Mu’jam Rijāl al-Ḥadīth*. Tehran: Tawhid.
- Kulayni, Muhammad ibn Ya‘qub (1429 AH). *Al-Kāfi*. Qom: Dar al-Hadith.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1378 Sh). *Īmān wa Kufr [Faith and Unbelief]*. Tehran: ‘Aṭarud.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH). *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Dar Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Makarem Shirazi, Nasser (1371 Sh). *Tafsīr-e Nemūneh [The Ideal Exegesis]*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Mirdamadi, Seyed Muhammad Baqir (1396 Sh). *I’tiqādāt-e Shi‘ah az Dīdgāh-e Ḥaḍrat-e ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) [Shi‘a Beliefs from the Viewpoint of Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.)]*. Tehran: Andisheh-ye Mawlana.
- Mudīr Shānehchī, Kazim (1356 Sh). *Dirāyat al-Ḥadīth [The Comprehension of Hadith]*. Mashhad: Ferdowsi University.
- Mufid, Muhammad ibn Muhammad (1413 AH). *Al-Ikhtisāṣ*. Qom: The World Congress for the Millennium of Shaykh al-Mufid.
- Muḥaddith Nūrī, Husayn ibn Muhammad Taqi (1408 AH). *Mustadrak al-Wasā’il wa Mustanbaṭ al-Masā’il*. Qom: Al al-Bayt (A.S.) Institute.
- Musawi Khomeini, Seyed Ruh Allah (1362 Sh). *Ṭalab wa Irādah [Demand and Will]*. Tehran: Scientific and Cultural Center.
- Mutahhari, Murtada (1379 Sh). *‘Adl-e Ilāhī [Divine Justice]*. Tehran: Sadra Publications.
- Najashi, Ahmad ibn Ali (1365 Sh). *Al-Rijāl*. Qom: Society of Teachers of the Qom Seminary.
- Namazi Shahrudi, Ali (1414 AH). *Mustadrakāt ‘Ilm Rijāl al-Ḥadīth*. Tehran: Author’s Son.
- Namazi Shahrudi, Ali (1419 AH). *Mustadrak Safīnat al-Biḥār*. Qom: Society of Teachers of the Qom Seminary.
- Naraqī, Abu al-Qasim (1422 AH). *Shu‘ab al-Maqāl fi Darajāt al-Rijāl*. Qom: Congress for the Commemoration of the Researchers Mulla Mahdi and Mulla Ahmad Narāqī.
- Qa’idan, Asghar (1382 Sh). *Āstān-e Muqaddas-e Ḥaḍrat-e ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) dar Guzashteh wa Ḥāl [The Sacred Threshold of Ḥaḍrat ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.) in the Past and Present]*. Qom: Dar al-Hadith.
- Qa’idan, Asghar (1396 Sh). *Ḥaḍrat-e ‘Abd al-‘Azīm al-Ḥasanī (A.S.)*. Tehran: Cultural Research.
- Qasemi, Muhammad Ali (1401 Sh). *Barrisī-ye Taḥlīlī-ye Riwayāt-e Tafsīrī-ye Imām Riḍā (A.S.) [An Analytical Study of the Exegetical Narrations of Imam Reza(A.S.)]*.

Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences.

Qazi Zahedi, Ahmad (1384 Sh). *Ahl-e Bayt (A.S.) Mushkil-gushā-ye Hājatmandān* [The Ahl al-Bayt (A.S.), the Solver of the Needs of the Needy]. Qom: Hādhiq.

Qummi, Abbas (1414 AH). *Safīnat al-Bihār wa Madīnat al-Ḥikam wa al-Āthār*. Qom: Uswah.

Raghib Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1412 AH/1992). *Mufradāt Alfāz al-Qurʿān*. Beirut: Dar al-Shamiyyah.

Rey Shahri, Muhammad (1390 Sh). *Ḥikmat-nāmeḥ-ye Ḥadrat-e ʿAbd al-ʿAzīm (A.S.)* [The Wisdom Book of Ḥadrat ʿAbd al-ʿAzīm (A.S.)]. Qom: Dar al-Hadith.

Saʿdi, Muṣliḥ ibn ʿAbd Allah (1365 Sh). *Gulistān-e Saʿdi* [The Rose Garden of Saʿdi]. Tehran: Amir Kabir.

Sadr, Reza (1420 AH). *Al-Ijtihād wa al-Taqlīd*. Qom: Islamic Propagation Office.

Salari, ʿAziz Allah (1378 Sh). *Qaḍā wa Qadar* [Divine Decree and Predestination]. Tehran: Muʿassasah-ye Nashr.

Subḥāni Tabrizi, Jaʿfar (1418 AH). *Mawsūʿat Ṭabaqāt al-Fuqahāʾ*. Qom: Imam al-Ṣādiq (A.S.) Institute.

Suyuti, ʿAbd al-Rahman ibn Abi Bakr (1415 AH). *Tadrīb al-Rāwī fī Sharḥ Taqrīb al-Nawāwī*. Riyadh: Maktabat al-Kawthar.

Tabarsi, Ahmad ibn Ali (1403 AH). *Al-Iḥtijāj ʿalā Ahl al-Lijāj*. Mashhad: Murtada.

Tabatabai, Muhammad Husayn (1352 Sh). *Al-Mīzān fī Tafṣīr al-Qurʿān*. Beirut: Al-Aʿlami Institute for Publications.

Turaihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad (1375 Sh). *Majmaʿ al-Baḥrayn*. Tehran: Mur-tadawi.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1373 Sh). *Al-Rijāl*. Qom: Islamic Publishing Institute affiliated with the Society of Teachers of the Holy City of Qom.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1420 AH). *Al-Fihrist*. Qom: Maktabat al-Muḥaqqiq al-Ṭabāṭabāʾi.

Tustari (Shushtari), Muhammad Taqi (1419 AH). *Qāmūs al-Rijāl*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom.

Waʿiz Tehrani Kujuri, Muhammad Baqir ibn Ismaʿil (1382 Sh). *Rūḥ wa Rayḥān (Jannat al-Naʿīm wa al-ʿAysh al-Salīm fī Aḥwāl al-Sayyid ʿAbd al-ʿAzīm al-Ḥasanī (A.S.) wa al-Takrīm)*. Qom: Dar al-Hadith.

Zabidi, Muhammad ibn Muhammad (1414 AH). *Tāj al-ʿArūs min Jawāhir al-Qāmūs*. Beirut: Dar al-Fikr.